

Надія Михайлівна Островерхова,
 доктор педагогічних наук, професор,
 головний науковий співробітник
 лабораторії управління освітніми закладами
 Інституту педагогіки НАПН України,
 м. Київ, Україна

УДК 37.015.31

ВИХОВНА СУБСИСТЕМА УРОКУ ТА АНАЛІЗ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Воспитательная система является органической составляющей урока. Она объединяет цель, содержание, принципы, методы, технологии воспитания учащихся в учебно-воспитательном процессе. Их реализация направлена на формирование черт компетентности и социально ориентированной личности. Все аспекты и нюансы воспитания учащихся как динамического процесса раскрываются в статье.

Ключевые слова: воспитание, эффективность воспитания, система воспитания, национальное воспитание, виды воспитания.

Educational system by itself is a organic part of the lesson. It unites the target, content, methods, technologies of education of students during the educational and teaching process. Its realization is directed on formation the features of competence of person and social oriented personality. All aspects and nuances during education of students are shown in this article as a dynamic process

Key words: education, effectiveness of behavior, system of education, national education, types of education.

Політичні та соціально-економічні умови в країні впливають на систему навчання і виховання молоді. «Разом з перспективами вільного розвитку української держави відкрилися правові можливості для розвитку освіти, науки, культури, що вимагає докорінної перебудови процесу виховання молодого покоління» [1]. «Сформувати покоління всебічно розвинених, свідомих громадян, гідних цієї високої місії і здатних здійснювати її – почесне завдання освіти» – підкреслюється у Державній національній програмі «Освіта: Україна ХХІ століття» [2]. Сучасна система виховання покликана забезпечити всебічний розвиток особистості, що передбачає гармонію людини з предметним світом і природою, з іншими людьми і собою. Узгодити ці три види відношень, означає наблизити виховання до ідеалу [3]. Виховання і розвиток особистості – взаємопов'язані та взаємозумовлені процеси. Органічна єдність освіти, виховання та розвитку особистості обґрунтована у Законі України «Про освіту». У ньому наголошено: «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства...» [4]. Феномен виховання тлумачиться вітчизняними вченими як органічно пов'язаний з освітою. Так І. Бех пише: «Завдяки освіті

індивід перетворюється на цілісну особистість у повному розумінні цього слова. Звідси маємо підставу визначити феномен виховання як перетворювальну діяльність педагогів-вихователів, спрямовану на зміну свідомості, світогляду, психології, ціннісних орієнтацій, знань і способів діяльності, що сприяють її якісному зростанню і вдосконаленню» [5]. «Виховний процес виникає там, де людина формується як суб'єкт, носій результатів навчання, тренування, продуктивної діяльності, спілкування», – пише Ю. Гапон [6]. Всебічне виховання і розвиток особистості потребує системно-комплексного підходу до змісту і процесу виховання, вибору методів і засобів взаємодії чинників впливу на учня. Ідея системного підходу до виховання спирається на такі важливі категорії матеріалістичної діалектики як всебічний зв'язок і цілісність явищ. Категорія цілісності виражає внутрішню єдність суб'єкта, тобто, всебічне охоплення його властивостей і зв'язків, розуміння внутрішньої зумовленості та специфіки. Говорячи про доцільність системно-комплексного підходу до виховання учнів, необхідно мати на увазі єдність цілей та змісту виховання, управління моральними, духовними та пізнавальними процесами, підвищення ефективності методів і засобів виховання.

Питанню системного підходу до формування особистості учня на уроці та його моральних якостей приділяють належну увагу вітчизняні вчені. В. Сухомлинський писав: «у вихованні немає розрізнених речей, що діють на людину ізольовано. Урок – найважливіша організаційна форма процесу пізнання світу учнями. Від того, як діти пізнають світ, які переконання формуються у них, – залежить уклад їх духовного життя» [7]. Процес виховання починається з цілепокладання. При постановці мети виховання учнів ЗНЗ потрібно ґрунтуватися на загальнодержавній меті, що передбачає виховання нової генерації молоді, яка житиме і працюватиме у XXI столітті. Вона має бути освічена на рівні світових стандартів, духовно багата, самодостатня, конкурентоспроможна. Глобальна мета виховання трансформується вчителями у конкретну мету з урахуванням багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників, специфіки конкретного суб'єкта, на якого спрямовується виховний вплив (учень, група учнів, учні класу, учні навчального закладу), навчального предмета і його виховних можливостей, рівня їх вихованості, сформованості окремих рис характеру, стійких навичок свідомої дисципліни тощо. Постановка та реалізація виховних цілей уроку має здійснюватися в єдності з освітніми цілями. Визнаючи цей постулат, сучасні вчені відносять принцип виховального навчання до системи дидактичних принципів [8]. Їх дослідження свідчать, що проблема виховного навчання є актуальною. Саме тому сучасні дослідження присвячено вихованню учнів на уроці. Так В. Гнатюк акцентує увагу на важливості виявлення і реалізації виховного потенціалу предметів гуманітарно-естетичного циклу [9]. С. Френе розробив концепцію нового виховання молоді на основі ідеї власного досвіду дитини, набутого у сім'ї, навчальному закладі, під час спілкування з однолітками. Автор пише: «в основу нашої педагогіки ми ставимо безпосередній досвід дитини, його власну практичну діяльність» [10]. Він вважає, що дитина творить свою особистість, а функція вчителя полягає в тому, щоб допомогти виявити і розвинути те, що їй органічно притаманне.

Першочерговим завданням навчально-виховних закладів є створення такої системи виховання, що забезпечила б формування національної свідомості та самосвідомості молодого покоління, моралі та світогляду. «Національне виховання – це виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах. Національне виховання є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання» [11]. Освіта і виховання – це складові культури, що в усьому світі розвиваються національними шляхами. Видатні філософи, етнографи, психологи і педагоги світу визнавали, що виховання має яскраво виражений національний характер. К. Ушинський акцентував увагу на тому, що кожен народ має власну національну систему виховання, яка реалізується в національній системі освіти, покликаний виховувати носіїв і діячів рідної культури [12]. Методологія мети

та змісту виховання містить національну психологію, народну педагогіку та провідні ідеї виховання. Зміст і характер національної системи виховання відображає економічні, політичні, філософські, географічні, етнографічні, психологічні особливості українського народу. В. Сухомлинський у своїх працях фундаментально розкриває суть і методи розумового, морального, трудового, патріотичного, валеологічного виховання учнів, а також рис мужності та колективізму особистості [13]. Г. Ващенко висловився так стосовно гармонійності виховання особистості: «людину можна визнати за гармонійно розвинену лише за умови, коли якась властивість посідає центральне місце в її психічному житті й відіграє роль стрижня, навколо якого органічно об'єднуються особистісні властивості людини» [14]. Основи морального виховання учнів досліджувались такими вченими, як Ю. Азаров, О. Богданова, Л. Дрозд, М. Макарович, І. Мар'єнко, С. Черенкова та ін. І. Мар'єнко висловив важливу думку про те, що формування в учнів моральної свідомості, почуттів і поведінки здійснюється через їх соціальну діяльність, пов'язану з виконанням особистісно моральних функцій [15]. О. Богданова і С. Черенкова у своїх працях розкривають діалектику взаємовідносин старшокласників з дорослими і однолітками, відношення до себе [16]. З позицій системного підходу до виховання Ю. Азаров розглядає в єдності духовно-особистісні, соціально-психологічні та технологічні проблеми [3]. Можливості проектування морального розвитку особистості досліджувала З. Шиліна і зробила висновки, що методика проектування морального розвитку особистості учня передбачає декілька аспектів: розробку педагогічного задуму, безпосереднє керівництво моральним розвитком особистості, визначення досягнутих результатів [17]. Ідея системності та комплексності виховання молоді закладена у «Концепції безперервної системи національного виховання» та у «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті». Там наголошено, що: «...виховання людини демократичного світогляду і культури, яка дотримується прав і свобод особистості, з повагою ставиться до традицій народів і культур світу, національного, релігійного, мовного вибору особистості, виховання культури миру і міжособистісних відносин» [18] має забезпечити система освіти. Ці якості та риси особистості учня формуються у навчальному процесі засобом реалізації виховного потенціалу змісту навчальних програм та курсів окремих дисциплін. Якщо будь-який компонент виховного аспекту уроку недостатньо представлений у змісті навчального матеріалу конкретного предмету, то завдання вчителя полягає в тому, щоб підібрати відповідний дидактичний матеріал серед інших джерел інформації.

Наріжним каменем у вихованні учнів сучасного навчального закладу є моральне, естетичне та етичне виховання, фізичне вдосконалення, сформованість почуття патріотизму та інтернаціоналізму. Тому за допомогою засобів змісту навчального предмета учителя необхідно формувати в учнів почуття прекрасного,

турбуватися про їх фізичне здоров'я, оптимальний розвиток. До важливих якостей сучасної вихованої людини належить творче спрямування свідомості та поведінки, творча активність. Тому у процесі навчання учителю необхідно забезпечити відповідні умови для творчості: ставити проблеми, створювати ситуації, що потребують самостійного творчого розв'язку. Складовою методології виховання є принципи цілеспрямованості, системності, комплексності, особистісно орієнтованого підходу до виховання, зв'язку виховання з життям та практичною діяльністю людини. Ефективність реалізації комплексу принципів виховання учнів на уроці, визначеного вчителем, залежить від змісту дидактичного матеріалу і способів його реалізації, вікових особливостей учнів. В арсеналі педагогічних впливів на особистість учня має бути раціональний комплекс методів виховання: роз'яснення, переконання, бесіда, заохочення і покарання, стимулювання, похвала, установка на ідеал, порівняння з ідеалом тощо. Важливою умовою ефективності виховального навчання є володіння змістом, принципами, методами і технологіями виховання, а також уміння добирати їх в оптимальному поєднанні з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, виховних цілей, рівнів їх навченості й вихованості.

Ретроспективний аналіз літератури з питань аналізу виховної підсистеми уроку дозволяє окреслити методологічні основи виховання. Серед них:

- постановка мети виховання учнів відповідно до державних постанов щодо формування гармонійно розвиненої особистості;
- діалектико-матеріалістичний підхід до формування особистості як вищої соціальної цінності;
- системно-комплексний підхід до вибору і реалізації змісту виховання особистості;
- диференційований підхід до виховання особистості з урахуванням індивідуальних особливостей і рівня вихованості учня;
- соціально-педагогічне, психологічне та культурологічне середовище формування світоглядної позиції учнів;
- національна спрямованість виховання;
- демократичність взаємовідносин суб'єктів виховної системи;
- гуманізм як основа взаємодії суб'єктів процесу виховання.

Ці теоретико-методологічні засади виховання покладено в основу розробки параметрів і технологій спостереження та аналізу ефективності реалізації виховної підсистеми уроку та основних її компонентів.

Мета і зміст виховання учнів, аналіз ефективності їх реалізації на уроці

Мета виховання учнів на уроці полягає у можливості максимального використання виховного потенціалу навчального матеріалу і особистісного впливу вчителя на учнів. Виховання має забезпечити всебічний розвиток дітей, підготувати до життя, сформулювати вміння адаптуватися до складних умов соціуму, знайти місце у ньому, що задовольнило б власні та

суспільні потреби. Зміст системи виховання учнів на уроці інтегрує такі її складові: національне, моральне, розумове, трудове, фізичне, естетичне, економічне, екологічне та валеологічне виховання, формування рис соціально спрямованої особистості.

Національне виховання учнів у процесі навчання є пріоритетним і сповідує дві головні ідеї:

- побудови незалежної української держави;
- становлення в ній громадянського устрою.

Цим ідеям підпорядковується процес створення нової системи виховання молоді як національно-демократичної. По-перше, це означає що українське виховання, як і виховання інших європейських народів, є національним; по-друге, домінуючою тенденцією українського виховання є його демократизація та підготовка особистості до життя у нових соціально-економічних умовах. У «Концепції демократизації українського виховання» О. Вишневський розкриває його зміст через комплекс таких складових, як: моральне (реабілітація моралі), національне (сучасні пріоритети), громадянське (цінності демократичного суспільства), сімейне (повернення до традиційних засад), особистісне (формування характеру) [18]. Національне виховання молоді базується на українській національній ідеї, що інтенсивно культивувалася у другій половині XIX і на початку XX століття. Її прихильниками були М. Галуцинський [19], Б. Ступарик [20], С. Сірополко [21], І. Юцишин [22] та ін. На думку вчених, українська національна ідея має увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією. Видатний педагог С. Русова закликала: «мусимо пам'ятати, що виховання, яке дано нашим дітям сьогодні, широко відгукнеться завтра в усьому характері нашого національного життя», а тому навчальний заклад має стати життєвою майстернею, де учні навчаються інтелектуального зусилля й самоопанування, привчаються підтягувати своє життя під поняття свободи і порядку [23].

Національне виховання у сучасній педагогічній літературі розглядається як цілеспрямований, систематичний, регульований виховний процес, спрямований на ствердження у свідомості народу національної неповторності та вагомості багатих національних ресурсів. Національне виховання створює умови для повного складу психіки дитини, національного характеру, способу мислення і відчуття. У філософію національної системи виховання українські вчені В. Кузь, Ю. Руденко, З. Сергійчук заклали культ понять «Людина», «Дитина», «Природа». Українська національна ідея виховання сучасної молоді розкривається у багатьох наукових працях та впроваджується в освітній практиці – особливо в роки незалежності та суверенітету України.

Отже, національне виховання учнів на уроці засобами змісту навчального матеріалу та методами його викладання передбачає: розкриття вчителями сутності української ідеї, вміння її трансформувати у навчально-виховний процес; реалізацію філософських основ українського національного виховання, гармонійного поєднання у процесі навчання освітніх та виховних цілей уроку; реалізацію провідних принципів

національного виховання учнів (гуманізації, демократизації, народності), виховання громадянина, патріота, гуманіста на основі знання їх сутності та характерних ознак прояву в життєдіяльності учнів.

Моральне виховання учнів у процесі навчання є одним із важливих завдань загальноосвітніх навчальних закладів. Мораль – слово французького походження, що означає: система норм, правил і вимог до поведінки людини, що визначають її обов'язки стосовно суспільства та інших людей. Мораль – це особлива форма громадянської свідомості, вид соціальних відносин, виражених у поняттях добра і зла, справедливості, честі, гідності тощо. Соціальною основою моралі є соціальні відносини з поєднанням інтересів особисті та громадян, прояв нового ставлення до діяльності, людей і праці, формування таких рис морального обліку особистості, як: працелюбство, чесність, скромність, почуття власної гідності, товариськості, взаємної поваги. Цінність людини утверджується у загальному добрі і щасті кожного. Протилежною є егоцентрична модель концепції життя, в центрі якої «Я сам», а інші потрібні для досягнення егоїстичних цілей (хочуть вони цього чи ні) [24]. Моральні принципи та правила поведінки виступають як система вимог до особистості. Але їх потрібно відрізнити від вимог правових та службових обов'язків. Мораль у суспільстві підтримується не юридичними та адміністративними санкціями, а силою громадської думки. Морально вихованою необхідно вважати людину, для якої норми, правила і вимоги суспільства виступають як особисті погляди і переконання, звичні норми поведінки.

Зміст морального виховання охоплює широку гаму відносин між людьми та ставлення людей до оточуючого світу, зокрема:

- адекватне ставлення до ідеології та політики нашої держави;
- любов до Батьківщини, рідного краю, народів, які її населяють;
- позитивне ставлення до праці, громадського надбання та матеріальних цінностей, високе усвідомлення громадянського обов'язку;
- нетерпимість несправедливості, тунеядства, нечесності, кар'єризму, користолюбства.

В. Сухомлинський писав: «у практичній роботі з морального виховання наш педагогічний колектив вбачає насамперед формування ідейної серцевини особистості – громадянських поглядів, переконань, почуттів, поведінки, вчинків, єдності слова і діла» [25]. Одним із важливих шляхів морального виховання учнів є моральна освіченість, що виконує декілька виховних функцій: дає уявлення про моральні цінності людського життя та культури; впливає на формування моральних уявлень; сприяє осмисленню особистого морального досвіду учня; сприяє моральному самовихованню особистості. Таким чином, в учнів формуються моральний досвід і звички правильної поведінки. До основних принципів морального виховання належать такі: цілеспрямованості, зв'язку морального виховання з життям; трудової, соціально значущої

навчальної діяльності; морального виховання особистості в колективі та через колектив.

У системі морального виховання вагоме місце посідає формування свідомої дисципліни учня. Тут важливу роль відіграє концепція Ш. Амонашвілі: «Суть дитячої дисципліни полягає не в придушенні пустошів, а в перетворенні їх. Не потрібно вимагати від дітей того, чого ми не змогли прищепити їм за допомогою нашої педагогіки» [26]. У моральному вихованні важливу роль відіграє освітньо-трудова та громадсько-політична діяльність учнів. «Першочергове місце в системі морального виховання учнів, – пише І. Мар'єнко, – посідає навчальний процес, колективна діяльність вчителя і учнів на уроці» [15]. Використовуючи виховний потенціал змісту навчального матеріалу, відповідні форми, методи і засоби навчання, міжпредметні зв'язки, факти із навколишнього життя, учитель цілеспрямовано, систематично і послідовно впливає на інтелект учнів і сферу емоцій, керує ними, закладаючи основи моралі.

Ефективність морального виховання учнів на уроці залежить від: знання суті моралі як філософської, соціальної та психолого-педагогічної категорії; мети та завдань морального виховання; виявлення та реалізації потенційних можливостей навчального матеріалу щодо формування моральних рис особистості, переконань, навичок поведінки; урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, рівня їх моральної вихованості.

Розумове виховання учнів у процесі навчання є його органічною складовою. За словами В. Сухомлинського: «Воно передбачає набування знань і формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури розумової праці, виховання інтересу й потреби у розумовій діяльності, у постійному збагаченні науковими знаннями, в застосуванні їх на практиці» [25]. Навчання – це сфера діяльності учнів, у якій найбільшою мірою здійснюється їх розумовий розвиток. Тому вчителю потрібно пам'ятати, що розумове виховання здійснюється лише тоді, коли набування знань (змісту, обсягу) є лише одним із засобів розвитку пізнавальних і творчих сил, гнучкої та допитливої думки. Необхідно зауважити, що розумове виховання не зводиться лише до накопичення певного обсягу знань. Цей процес стає чинником розумового виховання за умови, коли знання трансформуються в особисті переконання, стають духовним багатством людини, що відтворюється в її житті та діяльності, соціальній активності та інтересах. Мета розумового виховання – це розвиток творчих здібностей учнів та формування світогляду. Завданням є розвиток мислення, вміння пояснювати суть явищ та використовувати їх у практичній діяльності; забезпечення гармонійної єдності розвитку мислення, почуттів, волі та діяльності; розвиток і формування дослідницьких умінь (спостереження, аналіз, синтез, узагальнення, проектування, прогнозування, моделювання тощо); розвиток допитливості, жадоби до знань; формування в учнів умінь активно сприймати світ, керуватися власними

переконаваннями у практичній діяльності. Серцевиною розумового виховання є формування світогляду людини, тобто, системи поглядів на світ, що панує в суспільстві. Разом із тим, світогляд – це суб'єктивний стан особистості, що проявляється в мисленні, почуттях, волі та діяльності. Формування наукового світогляду залежить від того, наскільки глибоко усвідомлюють учні провідні ідеї основ наук, зокрема: матеріальність і пізнавальність світу, взаєморозвиток і взаємозумовленість явищ, можливість і закономірність перетворення навколишнього світу людиною, пізнавальність суті та причин суспільних явищ.

Формуючи науковий світогляд учнів, потрібно розвивати в них уміння пояснювати суть явищ. Ознаками сформованості світогляду є вміння учнів доводити, стверджувати, відстоювати власну позицію. Основними структурними компонентами світогляду є наукові знання (об'єктивний чинник) та погляди, переконання, ідеали (суб'єктивні чинники). Основні функції світогляду людини: орієнтовна, інформаційно-відображальна, оцінна. Орієнтовна функція світогляду забезпечує формування в учнів розуміння та вміння оцінити соціально-політичні події, виробничу сферу, економіку, сферу культури та мистецтва, науки та освіти. Вона сприяє усвідомленню учнем значущості та місця в колективі класу, навчального закладу, сім'ї, тобто, його соціальної значущості. Інформаційно-відображальна функція світогляду забезпечує поглиблення та поширення знань учня, його ерудиції, обсягу новітньої інформації. Також вона сприяє формуванню вмінь та навичок вільно оперувати нею у навчальній діяльності та спілкуванні з іншими. Оцінна функція світогляду реалізується в уміннях учня аналізувати факти, явища, процеси, ситуації, давати їм оцінку, робити узагальнення, висновки, прогнозувати і шукати шляхи їхнього розвитку. «Навчити дитину активно бачити світ, керуватися в діяльності переконаваннями – одна із головних передумов того, щоб знання виховували» [25]. Важливо сформувати в учнів переконавання в тому, що людина не лише пізнає навколишній світ, а й розумом, творчими силами, працею підкоряє сили природи, перетворює життя.

Вивчаючи навчальні дисципліни, учні поступово заглиблюються в розуміння навколишнього світу, в якому відбувається вічна взаємодія живого і неживого, окремого і загального, простого і складного. Людина, яка оволоділа певними знаннями, активно і сміливо втручається в нього, видозмінює його, створює умови, що сприяють посиленню життєвих явищ. Завдання сучасних загальноосвітніх навчальних закладів полягає в тому, щоб у розумовому вихованні та розвитку учнів належне місце посідали основи наук про природу і працю, людський організм і мислення, а також про суспільство і духовне життя людини, мистецтво. Лише інтеграція цих наук і навчальних предметів забезпечує успіх у формуванні наукового світогляду учнів, розвиток мислення, уяви.

Аналітико-синтетичний аналіз стану розкриття питань розумового виховання учнів на уроці дозволив

розробити параметри оцінювання його ефективності. Це: знання сутності, мети, завдань та принципів розумового виховання учнів; виявлення і реалізація потенційних можливостей змісту навчального матеріалу для розумового виховання; раціональність методів формування в учнів поглядів, переконань, ідеалу на базі набутих на уроці знань з основ наук; забезпечення дидактичних та виховних умов переводу знань учнів у погляди, переконавання, ідеали; залучення талановитих та обдарованих учнів до поглибленого вивчення окремих предметів, курсів, спецкурсів, факультативів, предметних гуртків; інтеграція змісту споріднених навчальних предметів як важливого чинника формування в учнів світогляду та переконань.

Трудове виховання учнів у процесі навчання спрямоване на підготовку молодого покоління до активної участі у сфері виробництва матеріальних і духовних благ суспільства; формування свідомості щодо визнання високої соціальної значущості плідної діяльності людини. Діяльність є основою людського життя, всього сущого на землі. У філософії людина розглядається не як пасивний продукт соціальних умов і процесів, а як активний учасник цих процесів, який їх змінює, впливає на природу і суспільство. Трудове виховання органічно пов'язано з розвитком потреб і здібностей особистості. Це процес формування в учнів сумлінного ставлення до трудової діяльності працелюбства, відповідальності за певну роботу та її результати, трудової ініціативи, творчості, самостійності, товариської взаємодопомоги [25]. Мета і завдання трудового виховання учнів полягає у формуванні в них органічної потреби в ній як джерела існування; забезпеченні позитивного впливу на їх інтелектуальний і фізичний розвиток; формуванні в учнів трудових умінь та навичок організації навчальної діяльності, продуктивної фізичної праці; вихованні культури праці, сумлінного ставлення до матеріальних і духовних цінностей.

Для успішного здійснення трудового виховання вчителю необхідно дотримуватися відповідних принципів: єдності трудового виховання і загального розвитку дитини (морального, інтелектуального, естетичного, фізичного); виявлення, розкриття та розвиток індивідуальності на уроці; високої моральності діяльності, її суспільно корисного спрямування; раннього залучення дитини до продуктивної праці; забезпечення різноманітності її видів; постійності та безперервності; наявності ознак продуктивності дорослих у дитячій діяльності; творчого характеру, поєднання зусиль розуму і рук; наступності змісту трудової діяльності, вмінь та навичок; підсилення трудової діяльності; єдності праці та багатогранного духовного життя людини [25].

Учителю необхідно пам'ятати, що трудове виховання здійснюється за умови раціональної інтеграції основних видів діяльності учнів: навчальної, суспільно-корисної, виробничої, самообслуговування. Навчальна діяльність учнів є ключовою. Основні її навички набуваються в процесі навчання, особливо такі, як організованість, дисциплінованість, відповідальність, обов'язок, розуміння моральної сторони праці як

основи фізичного і духовного життя людини. Це означає, що у процесі викладання навчальних предметів вчителі повинні ставити за мету формування позитивного ставлення учнів до будь-яких видів діяльності, почуття обов'язку та відповідальності за її наслідки; формування загальнонавчальних навичок та умінь. Для цього потрібно використовувати виховний потенціал навчальних предметів залежно від їх специфіки. Трудове виховання охоплює і профорієнтаційний аспект проблеми. Питання «Ким стати?» є одним з головних для кожного учня. Від того як учень буде зорієнтований на вибір професії залежить його майбутнє. Розробкою проблем профорієнтації учнів займалися А. Луначарський, С. Шацький, А. Макаренко та ін. Система професійної орієнтації учнів сучасного навчального закладу містить професійні: освіту, виховання, активізацію, психодіагностику, консультацію, відбір та адаптацію.

З метою забезпечення успішного трудового виховання учнів у процесі навчання вчителю необхідно: ґрунтуватися на загальних завданнях розвитку суспільства та стратегічних завдань виховання учнівської молоді; реалізовувати системний підхід у процесі здійснення трудового виховання; використовувати потенціал змісту навчальних предметів та навчальних занять з технології, для трудового виховання учнів; використовувати сучасні методи діагностики рівня трудового виховання та методи педагогічного впливу на особистість; забезпечувати необхідні умови для трудового виховання і профорієнтаційної роботи з учнями.

Фізичне виховання учнів на уроці є складовою всебічного розвитку особистості. Воно спрямовано на забезпечення фізичного розвитку, зміцнення здоров'я, а також на морфологічне і функціональне вдосконалення організму людини. Чим більш розвинені фізичні та духовні сили людини, тим вище рівень її працездатності та результативності діяльності. Проблема фізичного виховання і в сучасних умовах є актуальною та соціально значущою. Фізично здорова людина запозятлива, активна, мобільна, життєрадісна, в цілому – життєздатна. Фізичне виховання виступає як багатогранний процес організації активної пізнавальної та фізкультурно-оздоровчої діяльності учнів. Основні завдання фізичного виховання учнів на уроці – це: сприяння зміцненню здоров'я, фізичному розвитку; формування і вдосконалення навичок руху; розвиток рухових якостей; формування навичок правильної постави при статичних положеннях тіла та рухах; підвищення рівня теоретичних знань з фізичної культури; виховання стійких морально-вольових і фізичних якостей особистості; підготовка учнів, які мають відповідні фізичні задатки та бажання, до професійного спорту; формування в них інтересу до фізкультури і різних видів спорту, зацікавленості у власному фізичному здоров'ї. Ці завдання розв'язуються в комплексі на уроках фізичного виховання. Лише об'єднання зусиль педагогічного колективу може забезпечити відчутні результати у фізичному вихованні учнів. Надаючи великої значущості піклуванню про здоров'я дітей, В. Сухомлинський писав: «добре здоров'я, відчуття

повноти, невичерпності фізичних сил – найважливіше джерело життєрадісного світосприймання, оптимізму, готовності подолати будь-які труднощі. Хвора, квола, схильна до захворювань дитина – джерело багатьох негод» [25]. Ось чому знання потенційного рівня не лише інтелектуальних, але й фізичних сил учня – невідмінна вимога до організації навчально-виховного процесу на уроці. Ю. Азаров, розкриваючи суть принципу турботи про фізичне і моральне здоров'я дітей, зазначає: «як встановлено, причинами багатьох стресових станів у старшокласників є такі: перевантаження розумовими заняттями, роз'єднаність та приниження людської гідності. Дитинство – це рух. Це активність. Це домагання. Моральні і фізичні» [3]. Особливо пильної уваги вчителів потребують духовне життя і здоров'я учнів у підлітковому віці. Джерелом духовних сил підлітків, юнаків і дівчат є відчуття життєрадісності, бадьорості, невтомності. У змісті фізичного виховання вагоме місце посідає формування в учнів потреб у заняттях фізкультурою і спортом, зміцненні здоров'я на рівні не лише збуджувального внутрішнього стимулу, але й звички виконувати певні фізичні вправи. Суттєвим компонентом змісту фізичного виховання є озброєння учнів системою знань про сутність і громадсько-політичне значення фізкультури і спорту, їхній вплив на всебічний розвиток особистості. «Такі знання, – пише І. Харламов, – розширюють розумовий і моральний світогляд учнів, підвищують їх загальну культуру» [28]. У системі фізичного виховання провідну роль відіграють уроки фізичного виховання, на яких максимально використовуються природні сили учнів, створено відповідні умови для оптимального фізичного навантаження. Важливу роль у підтримці фізичного здоров'я учнів відіграє розробка, впровадження та дотримання правильного режиму харчування; раціональне чергування діяльності та відпочинку на уроці; оптимальне їх навантаження з урахуванням динаміки працездатності; раціональне чергування видів навчально-пізнавальної діяльності; інтеграція розумової та фізичної діяльності учнів на уроках з навчальних предметів; удосконалення змісту, структури, форм і методів проведення уроків фізкультури (вправи, тренування, стимулювання тощо).

Ефективність фізичного виховання учнів на уроці забезпечується за умов: формування в них цільової установки на фізичне вдосконалення і зміцнення здоров'я; оптимального навчального навантаження учнів протягом уроку з урахуванням динаміки їхньої працездатності, вікових та індивідуальних особливостей; зміни видів навчальної діяльності учнів, короткотермінового відпочинку на уроці (фізкультхвилинка, музична пауза тощо); вироблення правильної статичної та динамічної постави учнів; диференціації та індивідуалізації навчання учнів з урахуванням стану їхнього здоров'я, темпу і ритму діяльності, рівня інтелектуального і фізичного розвитку; культивування краси здорового людського організму, тіла, способу життя як основи фізичного здоров'я; здійснення заходів попередження і профілактики боротьби з хворобами XXI століття (СНІДом та наркоманією).

Естетичне виховання учнів особливого значення набуває в період технізації суспільних процесів, коли над «емоціо» переважає «раціо», коли головним кредо у навчальних закладах стало прагнення оволодіти певною сумою знань, а не робота з учнями над розвитком почуття прекрасного, збагачення його духовного світу та моральності. Важливе завдання естетичного виховання – навчити дитину бачити благородство в красі навколишнього світу духовність, доброту, сердечність і на основі цього формувати і виховувати прекрасне в собі. Через красу оточуючої дійсності та мистецтва людина пізнає та зміцнює у свідомості суспільні ідеали, стосунки з людьми. У житті кожної людини прекрасне завжди виступає як могутній духовний стимул. Зміст естетичного виховання учнів на уроці та шляхи його реалізації полягають у: реалізації виховного потенціалу навчальних предметів, особливо гуманітарного циклу (історії, літератури, музики і співів, образотворчого мистецтва тощо), залученні учнів до різних видів мистецтва у ролі творців; впливі естетичного виховання на розвиток особистості учня (формуванні естетичних потреб у галузі мистецтва, прагненні до опанування художніми цінностями суспільства); розвитку в учнів художнього сприймання, тобто, вмінь бачити прекрасне у природі та житті; формуванні в учнів високих художніх смаків, пов'язаних зі сприйманням і переживанням прекрасного; навчанні учнів умінню відчувати красу і гармонію мистецького твору, проявляти естетичну вимогливість до культури власної поведінки та оточуючих; залученні учнів до художньої творчості, розвитку їхніх здібностей і талану до музики, літератури, образотворчого мистецтва; спрямуванні естетичного виховання на розкриття ідейної сторони мистецтва, формуванні в них ідейних переконань та моралі. Процес естетичного виховання має формувати цілісний, цілеспрямований, комплексний, систематичний, системний та послідовний характер. У ньому можна умовно виділити декілька специфічних етапів. Перший етап починається з формування художньо-естетичних потреб у молодших учнів, що зводиться до практичного ознайомлення учнів з різними видами мистецтва, привчання до простих естетичних суджень. З цього приводу К. Ушинський висловився так: «воля, простір, природа..., ці духмяні яри і коливаючі поля, розова весна і золота осінь, хіба не були вашими вихователями»? [29]. Важливим у системі естетичного виховання є формування в учнів естетичних уявлень, понять, смаків. Основна робота при цьому припадає на учнів підліткового віку та старшокласників, які спроможні більш глибоко розуміти мистецтво і яким притаманні почуття переживання прекрасного. Третій етап – це залучення учнів до художньої творчості та розвиток у них здібностей в галузі мистецтва. Потрібно пам'ятати, що майже кожна дитина має художньо-творчі здібності, які необхідно розвивати, формувати. Особливої значущості набуває залучення учнів до активної творчої діяльності (навчальної, громадсько-політичної, суспільно-корисної). Збагачення духовності учнів є важливим завданням естетичного

виховання. Завдання вчителя полягає в тому, щоб формувати в учнів прагнення до моральної краси, розбудити це прагнення в кожному серці, змусити працювати душу кожного з них. У гармонійному поєднанні краси самої людини і того що її оточує, провідна роль належить красі людських стосунків. Завдання вчителя: розкрити красу і благородство людських стосунків (чуйність, увага, турбота, запобігливість); розкрити красу природи, оточуючого світу; формувати творчу взаємодію з природою, бережливе ставлення до природних багатств країни; розкрити красу продуктивної праці, її результатів, моральної насолоди і задоволення від виконаного громадянського обов'язку; розвивати художні смаки учнів, формувати вміння насолоджуватися шедеврами мистецтва; розкривати красу мови, емоційних відтінків слова як засобу спілкування людей; прищеплювати любов до книги, поезії як форми вираження духовного багатства, формувати потребу у читанні; використовувати музику, як засіб естетичного виховання учнів, що формує тонкі почуття сприймання і переживань; формувати творчу наснагу, де людина знаходить щастя. Також учитель має душевно, емоційно викладати навчальний предмет з метою максимального впливу на емоційну сферу учнів.

Економічне виховання учнів у навчальному закладі набуває більшої ваги та прискорює оберти в сучасних умовах. «Економічне виховання передбачає ознайомлення учнів з економікою як історично визначеною сукупністю виробничих відносин, що містять базис суспільства, і конкретно з економікою країни...» [30]. У науково-методичній літературі окреслено основні напрями, прийоми та засоби економічного виховання учнів. Там наголошується на посиленні зв'язку навчального закладу з виробничими колективами, а також на важливості економічної освіти та виховання для профорієнтації старшокласників. Прикладний аспект проблеми економічної освіти і виховання розкривається методичними рекомендаціями щодо форм і засобів його здійснення у процесі викладання навчальних предметів (математики, фізики, хімії, біології тощо).

У 1990-х рр. активізувалася дослідницька діяльність вітчизняних учених у галузі економічної освіти та виховання молоді (Н. Горлач, А. Нисимчук, О. Падалка, І. Прокопенко, В. Розов, О. Шпак та ін.). Так А. Нисимчук особливу увагу приділяє формуванню в учнів економічної свідомості та мислення, розвитку зацікавленості учнів у набутті економічних знань, їх економічній культурі [31]. Тому в організації діяльності щодо здійснення економічної освіти і виховання учнів важливу роль відіграє рівень економічної компетентності керівників та вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Для успішного здійснення економічного виховання учнів учителям та вихователям необхідно вільно володіти та оперувати економічними поняттями, категоріями, закономірностями, законами; знаннями методики викладання основ ринкової економіки в школі; володіти методикою економічного аналізу та основами підприємницької діяльності. Озброєний економічними знаннями вчитель цілеспрямовано

та ефективно використовує програмний матеріал навчального предмета з метою економічного виховання учнів. Він виділяє ті розділи і теми, що мають більший потенціал для економічної підготовки учнів. Не виключається відбір інформації з додаткових джерел та розробка навчального матеріалу з відповідними елементами економічного виховання. «Завдання економічного виховання полягає не тільки у забезпеченні визнання об'єктивності економічних законів, але й у формуванні уяви про шляхи і методи їх використання, обліку об'єктивних вимог, що становлять наукову основу управління економікою і суспільством у цілому...», – пише О. Падалка [32]. Метою формування економічної свідомості є перетворення суспільно-громадських інтересів і потреб в особистісно значущі мотиви діяльності та поведінки кожної людини. Тому формування економічної свідомості, розвиток економічного мислення мають здійснюватися на теоретичному та емпіричному рівнях. Формування економічного мислення учнів потребує єдності трудового й економічного виховання, основаного на тому, що потреби трудового виховання базуються на економічних стимулах. У трудовому і економічному вихованні потрібно використовувати такі поняття, як «розподіл і кооперація праці», «планування», «нормування праці», «облік», «контроль», «матеріальне і моральне стимулювання», «тендер» тощо.

На допомогу керівникам загальноосвітніх навчальних закладів і вчителям покликана розроблена система оцінних параметрів стану економічного виховання учнів у процесі навчання. Це: розкриття вчителем та засвоєння учнями основних економічних понять, категорій, законів і закономірностей; володіння методами економічного виховання учнів у процесі навчання; розкриття особливостей ринкової економіки на сучасному етапі державотворення України; зміст і методи виховання в учнів економічного мислення, інтересу до економічних знань; здійснення економічного виховання в єдності з трудовим, моральним та фізичним вихованням; забезпечення засвоєння учнями основних економічних і трудових категорій; виховання бережливого ставлення до матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством, до шкільного майна, одягу, підручників та інших засобів навчання; виховання учнів у дусі раціонального використання людських ресурсів (фізичних, духовних та емоційних сил), економії часу, правильного його розподілу на навчальні заняття, позакласну діяльність за інтересами, спорт і дозвілля.

Екологічне виховання учнів на уроці. Хибна філософія суспільного буття призвела до кризової екологічної ситуації в Україні. Держава успадкувала забруднені промисловими відходами, пестицидами й радіонуклідами повітря, ґрунти, водойми; еродовані землі; збіднені природні ресурси; змінені внаслідок антропогенного втручання природні ландшафти [33]. Здатність природи до самовідновлення суттєво підірвана. І тому перед сучасною педагогічною наукою і практикою поставили невідкладні завдання виховання покоління, яке б вивело людство зі стану глибокої екологічної кризи. Для цього необхідно забезпечити

для учнівської молоді екологічну освіту і виховання, сформувані екологічну культуру. Мета екологічної освіти і виховання – формування екологічної культури особистості як форми регуляції взаємодії людини з природою. При цьому основними її складовими є: глибокі знання учнів про довкілля; наявність в учнів світоглядних ціннісних орієнтацій відносно природи; екологічний стиль мислення та відповідальне ставлення до природи і свого здоров'я; набуття вмінь і досвіду розв'язання екологічних проблем місцевого та локального рівнів; безпосередня участь учнів у природоохоронній діяльності; сформованість передбачливості можливих негативних наслідків природно перетворювальної діяльності людини [33].

Екологічна культура проявляється у свідомості, мисленні, поведінці та діяльності особистості. Ці якості особистості необхідно формувати у процесі викладання навчальних предметів на уроці, дотримуючись основоположних принципів, а саме: неперервності, системності, систематичності, інтеграції, глобалізації та локалізації екологічних проблем, гармонізації людини з природою. Важливо, щоб учитель розкривав сутність екологічних проблем не лише у вузьконаціональному, а й у планетарному аспектах, що сприятиме різнобічній підготовці підростаючого покоління до їх розв'язання. Зміст екологічної освіти та виховання має відображати соціальний досвід взаємодії людства з довкіллям і забезпечити: наукові знання про взаємозв'язки у системі «людина-суспільство-природа». У процесі спостереження уроку необхідно: вирішити, як вчитель виявив у змісті теми навчального предмета елементи екологічної освіти і виховання; оптимальність пропорцій екологічного виховання та інших його аспектів (моральне, економічне, естетичне тощо); методи і засоби реалізації елементів екологічного виховання учнів (їх педагогічна доцільність); органічність поєднання наукових знань з навчального предмета та екологічних знань, а також визначити розвиток інтересу учнів до засвоєння знань з екології, розуміння їх теоретичної та практичної значущості.

Ефективність екологічного виховання учнів у процесі навчання визначається такими параметрами: усвідомленням учнями сучасних проблем довкілля та їх актуальності для людства в цілому, своєї країни і рідного краю, особисто для себе; формування в учнів відповідальності за стан навколишнього середовища на національному й глобальному рівнях; формування почуття обов'язку перед близькими людьми, співвітчизниками, світовим співтовариством у галузі охорони природи; розкриття багатогранної цінності природи не лише з огляду утилітарної, а й естетичної, санітарно-гігієнічної, науково-пізнавальної, рекреаційної, морально-етичної; забезпечення наукових знань учнів, спрямованих на розвиток творчої та ділової активності при розв'язанні екологічних проблем у будь-яких життєвих ситуаціях; розвиток в учнів потреби у спілкуванні з природою, оволодіння нормами відповідної поведінки щодо її збереження; засвоєння учнями народних традицій у відносинах людини з природою і

кращих досягнень світової практики; залучення учнівської молоді до природоохоронної діяльності на основі набутих знань і ціннісних орієнтацій.

Валеологічне виховання учнів у процесі навчання є відносно новим компонентом системи педагогічної діяльності вчителя. Його необхідність зумовлена тенденцією зниження рівня здоров'я населення країни, у тому числі дітей. В Україні стан здоров'я дітей катастрофічно погіршується, більше 90 % випускників середніх навчальних закладів мають відхилення у стані здоров'я. Багато юнаків за станом здоров'я звільняються від служби в армії [34]. У зв'язку з цим учителі мають бути підготовленими до забезпечення учням валеологічної освіти і виховання, до реалізації програми інтегративного курсу «Основи валеології та медичних знань» (1–10 класи), введеного Міністерством освіти і науки України [35]. Суттєвим доповненням до курсу з основ валеології можуть стати факультативні курси: «Знай і пізнай себе», а також навчальні програми «Медико-біологічні та психолого-педагогічні основи здоров'я людини».

Отже, валеологія є не стільки проблемою медичною, скільки соціальною – про здатність суспільства використовувати фізичний і духовний потенціали населення, тобто, цю науку і навчальний предмет необхідно розкривати як багатоаспектну, мультидисциплінарну.

У плані валеологічної освіти і виховання неабиякої значущості набуває розкриття корисності для життєдіяльності людини, у т. ч. учнів, «чисте повітря». За винаходом О. Чижевського, повітря багате «вітамінами» – це повітря, насичене негативними іонами. Негативні іони сприяють прискоренню кровообігу, поліпшують життєвий тонус людини. Позитивні іони, навпаки – провокують в'ялість організму, зниження працездатності. Для цього необхідно постійно провітрювання класних кімнат, рекреацій, інших шкільних приміщень. А в приміщеннях, де постійно вмикається телевізор, комп'ютер необхідно ставити іонізатор повітря («люстра Чижевського»), що дає змогу подовжити фізіологічну і творчу активність [36].

Для керівників та вчителів навчальних закладів пропонується система параметрів, що розкривають суть валеологічного виховання учнів у процесі навчання на уроці – це: усвідомлення вчителем та учнями соціальної, фізіологічної, психічної та санітарно-гігієнічної значущості валеологічних знань і валеологічної культури; формування бережливого і дбайливого ставлення учнів до власного здоров'я; робота вчителя над усвідомленням учнями того, що людина є частиною природи, від екологічного стану якої залежить життя на Землі та здоров'я людства в цілому і кожної людини зокрема (зміст, форми, методи); дотримання принципів організації та здійснення розумової діяльності; прищеплення учням навичок особистої гігієни, збереження і зміцнення власного здоров'я як важливого компоненту загальнолюдської культури та формування особистості; здійснення валеологічної освіти і виховання учнів на засадах систематичного поновлення знань, повсякденного валеологічного виховання,

залучення учнів до заходів валеологічного характеру, формування елементів здорового способу життя, створення необхідних санітарних умов праці учнів; використання у процесі викладання навчальних предметів, споріднених з валеологією, даних дослідження вітчизняних та зарубіжних учених, які ілюструють життєву необхідність валеологічних знань; використання вчителями (незалежно від специфіки навчальних предметів) науково обґрунтованих рекомендацій щодо валеологічного розвантаження на уроці, зокрема – оздоровчих музичних пауз та фізкультурних хвилин; ознайомлення учнів з основними принципами та методами профілактики найпростіших інфекційних захворювань, дитячого травматизму, нещасних випадків, отруєнь, дорожньо-транспортного травматизму, первинної профілактики поширених соматичних захворювань; ознайомлення з принципами профілактики венеричних захворювань та СНІДу.

Принципи виховання учнів та аналіз ефективності їх реалізації на уроці

Основою є суті поняття «принцип» як першооснови, керівної ідеї, вчені тлумачать його по-різному стосовно виховання. Їх розглядають як керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту організації та методів виховного впливу. Це загальні положення, в яких закладено основні вимоги до змісту, методів, організації виховного процесу [37]. Різниця є й класифікації принципів виховання. М. Фіцула розглядає такі: принцип цілеспрямованості виховання, зв'язку виховання з життям, єдності свідомості та поведінки у вихованні, виховання особистості у колективі, виховання в діяльності, комплексний підхід у вихованні, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю учнів, поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю, індивідуальний підхід до учнів у вихованні; принцип системності, послідовності й наступності у вихованні; єдність педагогічних вимог школи, сім'ї та громадськості [38].

І. Підласий вважає, що сучасна вітчизняна система виховання керується такими принципами: громадської спрямованості виховання; зв'язку виховання з життям та працею; опори на позитивне у вихованні; гуманізації виховання, особистісний підхід; єдності виховних впливів [37, 41]. При цьому принципи виховання мають відповідати таким вимогам, як обов'язковість, комплексність, рівнозначність. Рекордною за кількістю принципів виховання учнів є класифікація Ю. Азарова. Це принципи: єдності життя і виховання, розумового і трудового виховання, поєднання продуктивної праці з навчанням, праці й насолоди, дитячої самодіяльності та самовиховання, моральних норм і моральної поведінки індивіда, громадянськості та людськості, зв'язку етичного з естетичним, емоційної культури з формами спілкування, підходу до дитини з оптимістичною гіпотезою, педагогічного оптимізму, єдності вимог і довіри, бережливого відношення до особистості учня, вільного розвитку та розкритості,

захищеності та недопустимості дитячої жорстокості, корекції дитячої самосвідомості, підвищеного почуття власної гідності, врахування статевих відмінностей, турботи про фізичне і моральне здоров'я дітей, принцип міри (щедрості, скупості тощо) [3].

З огляду на те, що переважна більшість класифікацій принципів виховання є громіздкими та різноманітними, тому більш прийнятною, що відповідає сучасним вимогам, на нашу думку, є класифікація принципів виховання, запропонована І. Підласим. Її переваги порівняно з іншими класифікаціями полягають в інтегрованості та лаконічності формулювання.

Принцип громадської спрямованості виховання базується на визнанні прогресивними педагогами виховання як «громадського інституту» (Г. Сент Джон). З позиції цього принципу виховні системи успішно реалізують ідеологічні установки і політичні доктрини; учителі спрямовують свою діяльність на розв'язання задач виховання підростаючого покоління відповідно до державної стратегії виховання соціально спрямованого типу особистості. Одним зі шляхів реалізації принципу громадського виховання є введення спеціальних навчальних предметів і наповнення відповідним змістом інших навчальних дисциплін, викладання яких сприяло б засвоєнню таких понять, як «конституція», «влада», «авторитет», «закон», «відповідальність», «уряд».

Принцип зв'язку виховання з життям, працею передбачає не лише залучення вихованців до діяльності, але й до участі у розв'язанні актуальних проблем сучасності, зокрема: демократизації суспільства, дотримання прав людини, збереження довкілля. «Громадська праця – це один з важливих засобів соціалізації особистості, залучення її у систему громадських відносин» [37]. Цей принцип орієнтує діяльність учителя на формування розуміння учнями ролі діяльності у житті суспільства; поваги до людей праці; розвиток здатності успішно працювати задля суспільства і власної користі; розуміння загальних основ сучасного виробництва; поєднання особистих і громадських інтересів у трудовій діяльності; бережливого ставлення до громадського надбання і природних багатств; нетерпимого ставлення до проявів безгосподарності, безвідповідальності, порушення дисципліни.

Принцип опори на позитивне у вихованні передбачає виявлення вчителем позитивних рис в учнів, розвиток інших, недостатньо сформованих чи негативно зорієнтованих якостей, доведення їх до необхідного рівня. Філософська основа цього принципу полягає у суперечності людської природи. Необхідно пам'ятати, що «негативних» чи «позитивних» людей не буває. Завдання вчителя полягає в тому, щоб у людині стало більше позитивного ніж негативного. Цього можна досягти у тісному співробітництві щиро зацікавленого долею вихованців вчителя з учнями. Досвідчені вчителі проєктують гарну поведінку учня, формують упевненість в успішному досягненні високих результатів у навчанні та вихованні, підтримують його у разі невдачі.

Принцип гуманізації виховання передбачає: гуманне ставлення до особистості учня; повагу до прав і свобод, висунення до вихованця посильних і розумно сформульованих вимог; повагу до будь-якої позиції учня; повагу до права людини бути собою; постановка перед учнем конкретної виховної мети; ненасильницьку вимогу до формування певних якостей особистості; відмова від жорстоких покарань та ін. [37].

Принцип особистісного підходу до виховання потрібно розуміти як опору на особистісні якості (ціннісні орієнтири, життєві плани, домінуючі мотиви поведінки тощо). Цей принцип полягає в тому, щоб учитель-вихователь постійно вивчав індивідуальні особливості учня; вмів діагностувати реальний стан сформованості таких особистісних якостей як спосіб мислення, мотиви, інтереси, установки, спрямованість особистості, ставлення до життя, праці; залучав кожного учня до посильної виховної діяльності; усував причини, що можуть завадити досягненню виховної мети; спирався на активність особистості; поєднував виховання і самовиховання; розвивав ініціативу, самостійність, самодіяльність.

Принцип єдності виховних впливів можна назвати принципом координації взаємодії вчителів, які засобами навчального предмета виховують в учнів ті чи інші якості. Якщо зусилля вчителів не примножуються, а протидіють, то учні при цьому відчувають психічні перевантаження, тому що не знають кому вірити, до кого прислухатись. Для цього потрібно, щоб учителі дотримувалися певних правил реалізації принципу єдності виховних впливів. Вони мають пам'ятати, що особистість формується під впливом колективу, вчителів та виховного мікросередовища. Вчителі самі мають бути вихованими, слугувати взірцем для учнів; забезпечити єдність системи виховання на уроці та в позаурочний час; поступово ускладнювати виховні завдання, спираючись на позитивні досягнення.

Методи виховання учнів

та аналіз якості їх реалізації на уроці

У педагогіці автори по-різному розкривають поняття «метод» як дидактичну та виховну дефініцію. Ми дотримуємося тієї точки зору, що метод виховання – це сукупність специфічних способів і прийомів виховної діяльності, що використовуються у процесі розвитку потребнісно-мотиваційної сфери і свідомості учнів, вироблення навичок і звичок поведінки, а також його корекції та вдосконалення. І. Харламов розрізняє методи і засоби виховання. На його думку, засоби виховання – це ті конкретні заходи чи форми виховної діяльності (бесіда, збори, політінформація, вечори тощо), види діяльності учнів (навчальні заняття, предметні гуртки, конкурси, олімпіади тощо), а також предмети (картини, фільми, виставки тощо), що використовуються у процесі реалізації того чи іншого методу [28]. У науці та освітянській практиці більш поширеними є методи *переконання, позитивного прикладу, вправ (привчання), похвали та осуду, вимоги і контролю*.

Метод переконання зумовлює необхідність емоційного і глибокого роз'яснення суті соціальних і

духовних відносин, норм і правил поведінки, у розвитку свідомості та почуттів особистості. На думку І. Підласого, особливо важливої значущості набувають ті засоби методу переконання, що застосовуються у процесі формування особистісних якостей учнів (відповідальність, сумлінність у навчанні, організованість, самостійність, переконання тощо).

Метод позитивного прикладу. Теорія і практика свідчать, що розвиток особистості відбувається не лише в результаті впливу словом, тобто, роз'яснення і переконання. Важливими також є зразки поведінки та дій інших людей. Тут доречно скористатися порадами мудреця: для духовного розвитку особистості необхідні три умови: великі цілі, перепони і приклади. З цього приводу Я. Коменський висловився так: діти «вчаться спочатку наслідувати, а потім пізнавати». З цієї точки зору метод позитивного прикладу близький до методу переконання і слугує важливим засобом підвищення дієвості різних форм роз'яснювальної роботи.

Метод вправ (привчання) відіграє важливу роль у формуванні навичок і звичок поведінки та діяльності учня. Цей метод широко використовував у своїй практичній діяльності А. Макаренко, який писав: «...необхідно прагнути до того, щоб у дітей міцніше склалися гарні звички, а для цієї мети більш важливими є постійні вправи у правильному вчинку» [38]. Під методом привчання потрібно розуміти багаторазове повторення дій і вчинків учнів з метою створення та закріплення в них необхідних навичок і звичок поведінки. У процесі формування навичок і звичок в учнів формуються внутрішні стимули, що детермінують поведінку особистості. Тому будь-яка практична діяльність учнів, якщо вона відповідним чином організована, є засобом методу вправ (привчання).

Методи похвали та осуду у навчальному закладі нерідко використовуються як засоби заохочення та покарання. П. Блонський доводив неприйнятність засобів заохочення й покарання. Він застерігав від того, щоб в учителів вони не превалювали [39]. Похвала, як метод виховання, є не що інше як визнання, позитивна оцінка поведінки або якості учня з боку вчителя чи колективу товаришів, висловлені публічно або в особистій формі. У протилежність цьому осуд виражається у несхваленні та негативній оцінці дій і вчинків особистості, що суперечать нормам та правилам поведінки. Похвала, висловлена у будь-якій формі сприятливо впливає на дії й поведінку учня, додає йому сили на їх удосконалення. Що стосується осуду, то цей метод досягає мети лише тоді, коли він є справедливим і підтримується громадською думкою колективу. Цими методами бажано користуватися лише як допоміжними, що сприяють корекції поведінки учнів [28].

Методи вимоги і контролю передбачають ставлення вимог до поведінки учнів і здійснення контролю за її станом. «Вимога – це спосіб безпосереднього спонукання учнів до тих чи інших вчинків або дій, спрямованих на поліпшення поведінки» [28]. Педагогічними способами цього методу є прохання, тактовна вказівка і розпорядження вчителя. Щодо контролю діяльності

та поведінки учнів, то він здійснюється з метою спонукання їх до виконання певних вимог і завдань. Способом контролю є: спостереження, індивідуальна бесіда, звіт учня про результати навчальної діяльності тощо. Переключення як метод виховання доцільно застосовувати у разі негативного впливу на учня певних дій чи поведінки. Особливо позитивно він впливає, коли вчитель наштовхується на опір з боку учня і прямі вимоги не дають бажаних результатів [28].

Необхідно зазначити, що жоден з окреслених вище методів виховання не забезпечує позитивних результатів, якщо вони не використовуються у раціональному комплексі. З цього приводу А. Макаренко писав: «ніякий засіб взагалі, хоч би який ми взяли, не може бути визнаний ні гарним, ні поганим, якщо ми розглядаємо його окремо від інших засобів, від цілісної системи, від цілого комплексу впливів» [38].

Технологія виховання учнів на уроці та її аналіз

Технологія виховання – це система психолого-педагогічних алгоритмів, способів і засобів, використання яких забезпечує реалізацію вчителем змісту навчального матеріалу виховного характеру у взаємодії з учнями у процесі навчання на уроці. Його виховна діяльність пов'язана з моделюванням окреслених способів, реалізацією розробленого плану і моделей виховання учнів, управлінням їхньою діяльністю та поведінкою. У процесі розробки технології виховання учнів учителю необхідно враховувати вимоги, зумовлені його специфікою. Необхідно також пам'ятати, що виховання має цілісний характер, тобто, виховні впливи на учнів здійснюються комплексно. Вчитель має володіти технологічними операціями виховання й забезпечити їх реалізацію на уроці у взаємодії з учнями. Тому кожен учитель має пройти канонічний шлях досягнення виховної мети, концентруючи увагу на «вузлових точках» виховання особистості, що в силу людської природи і ступеня вихованості є досить різноманітними. Сучасні технології виховання базуються на системному підході до виховного процесу, що означає вплив на учнів у трьох напрямках: на свідомість, почуття і поведінку; органічне поєднання виховання і самовиховання особистості; єдність і координація зусиль учителів, які викладають у певному класі; прогнозовані якості особистості формуються завдяки здійсненню системи конкретних виховних справ у процесі навчання та виховання, управління ним.

Отже, системний підхід до виховання учнів на уроці передбачає єдність цілей, змісту, принципів, форм, методів і технологій виховання.

Технологія аналізу ефективності реалізації виховної субсистеми уроку передбачає вивчення і оцінку стану реалізації змісту, принципів, форм, методів і технологій виховного впливу на особистість учня в процесі навчання на уроці відповідно до поставлених мети і завдань. При цьому виховна субсистема уроку виступає як об'єкт переважного спостереження і аналізу. Ефективність її реалізації характеризується відносною величиною суми оцінок реалізації основних її компонентів до їх кількості (табл. 1).

Таблиця 1

Технологічна карта
оцінки ефективності виховної субсистеми уроку

Компоненти	Параметри	Оцінка (в %)
1	2	3
1. Мета і зміст виховання учнів Кеф.В1 =	4.1.1. Визначення мети виховання учнів на уроці	
	4.1.2. Національне виховання	
	4.1.3. Моральне виховання	
	4.1.4. Розумове виховання	
	4.1.5. Трудове виховання	
	4.1.6. Фізичне виховання	
	4.1.7. Естетичне виховання	
	4.1.8. Економічне виховання	
	4.1.9. Екологічне виховання	
	4.1.10. Валеологічне виховання	
2. Принципи виховання учнів Кеф.В2 =	4.2.1. Громадської спрямованості	
	4.2.2. Зв'язку виховання з життям, працею	
	4.2.3. Опори на позитивне у вихованні	
	4.2.4. Гуманізації виховання	
	4.2.5. Особистісно орієнтованого підходу	
	4.2.6. Єдності виховних впливів	
3. Методи виховання учнів Кеф.В3 =	4.3.1. Переконання	
	4.3.2. Позитивного прикладу	
	4.3.3. Вправ (привчання)	
	4.3.4. Похвали і осуду	
	4.3.5. Вимоги і контролю	
4. Технології виховання Кеф.В4 =	4.4.1. Ранжування змісту виховання за ступенем значущості	
	4.4.2. Канонізація процесу виховання	
	4.4.3. Алгоритмізація процесу виховання	
	4.4.4. Моделювання виховного процесу	

За даними оцінювання частоти використання на уроках параметрів виховного аспекту (табл. 1) визначено середньостатистичну величину, що становить 69,4 %, а коефіцієнт ефективності їх реалізації дорівнює: $K_{\text{еф.В}} = (0,7 \cdot 0 + 0,7 \cdot 3 + 0,7 \cdot 6 + 0,6 \cdot 0) : 4 = 2,71 : 4 = 0,68$ (4), що відповідає середньому рівню ефективності.

Таким чином, теоретичні та методологічні аспекти аналізу ефективності виховної субсистеми уроку основою розроблення методичних рекомендацій для вчителів, що спрямовані на поліпшення їх реалізації на уроці, самоаналізу і самооцінки його результативності.

Використані літературні джерела

1. Концепція безперервної системи національного виховання // Рід. шк. – 1995. – № 6. – С. 18–25.
2. Державна національна програма «Освіта». Україна XXI століття. – К.: Райдуга. – 1994. – 61 с.
3. Азаров Ю. П. Искусство воспитывать / Ю. П. Азаров. – М.: Просвещение. – 1985. – 448 с.

4. Закон України «Про освіту»: Прийнятий 23 березня 1996. – №100–96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 21. – С. 253–278.

5. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 342 с.

6. Гапон Ю. А. Соціально-педагогічні основи процесу виховання особистості / Ю. А. Гапон. – Запоріжжя. – 1998. – 217 с.

7. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибр. тв. в 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 3. – С. 7–289.

8. Онишук В. А., Паламарчук В. И. Принципы обучения / В. А. Онишук, В. И. Паламарчук // Дидактика современной школы: Пособие для учителей. – К.: Рад. шк., 1987. – С. 41–54. – (Пед. б-ка).

9. Гнатюк В. М. Управління системою національного виховання учнів / В. М. Гнатюк. – К.: Сталь, 2001. – 300 с.

10. Френе С. Избранные педагогические сочинения / С. Френе. – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.

11. Основи національного виховання. Концептуальні положення / За заг. ред. В. Г. Кузя, Ю. Д. Руденка, З. О. Сергійчук. – К., 1993. – 149 с.
12. Ушинський К. Д. Про народність у громадянському вихованні // Вибр. пед. тв.: У 2 т. – К.: Рад. шк., 1983. – Т. 1. – 489 с.
13. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 149–416.
14. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава: Полтав. вісн. – 1994. – 190 с.
15. Марьенко И. С. Основы процесса нравственного воспитания школьников / И. С. Марьенко. – М.: Просвещение, 1980. – 183 с.
16. Богданова О. С., Черенкова С. В. Нравственное воспитание старшеклассников / О. С. Богданова, С. В. Черенкова. – М.: Просвещение, 1988. – 206 с.
17. Шилина З. М. Формирование общественной направленности личности школьника / З. М. Шилина. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.
18. Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання / О. Вишневський // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр. – 1997. – С. 78–112.
19. Галущинський М. Національне виховання / М. Галущинський. – Львів, 1920. – 34 с.
20. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення / Б. М. Ступарик. – К., 1998. – 333 с.
21. Сірополко С. Національне виховання і поза-шкільна освіта / С. Сірополко // Діло. – 1925. – ч. 26.
22. Юцишин І. Національне виховання / І. Юцишин // Шлях виховання і навчання. – 1929. – ч. 12.
23. Русова С. Моральні завдання сучасної школи / С. Русова // Рід. шк. – 1938. – № 7. – С. 10–19.
24. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова. – М.: Знание, 1984. – 80 с. – (Серія: «Новое в жизни, науке, технике. Педагогика и психология»; № 7).
25. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа // Вибр. твори в 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 4. – С. 7–389.
26. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети!: Пособ. для учителя / Ш. А. Амонашвили. – М.: Просвещение, 1983. – 208 с.
27. Борисова Е. М., Логинова Г. П. Индивидуальность и профессия / Е. М. Борисова, Г. П. Логинова. – М.: Знание, 1991. – 80 с. – (Серія: «Новое в жизни, науке, технике. Педагогика и психология»; № 11).
28. Харламов И. Ф. Педагогика / И. Ф. Харламов. – М.: Высш. шк., 1990. – 576 с.
29. Ушинский К. Д. Сочинения: В 2-х т. / К. Д. Ушинский. – М.–Л., 1950. – Т. 2. – С. 52–53.
30. Экономическое образование и воспитание учащихся / Под ред. Н. И. Горлача и др. – К.: Рад. шк., 1989. – 336 с.
31. Нисимчук А. С. Экономическое воспитание школьников / А. С. Нисимчук. – М.: Просвещение, 1991. – 127 с.
32. Падалка О. С. Професійно-економічна підготовка вчителя / О. С. Падалка. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 122 с.
33. Концепція неперервної екологічної освіти в Україні // Інформ. зб. МОН України. – 1995. – № 14. – С. 2–18.
34. Горащук В. Здоров'я учнів. Від чого воно залежить? // Рід. шк. – 1997. – № 3/4 (808–809). – Березень-квітень. – С. 55–80.
35. Програма інтегративного курсу «Основи валеології та медичних знань» // Інформ. зб. МОН України. – 1994. – № 17–18. – С. 2–49.
36. Гончарова М. Винахід Чижевського // Валеологія. – 1999. – № 7. – Квітень. – С. 4–5.
37. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: Учеб. для студентов высш. учеб. заведений / И. П. Подласый. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 2. «Процесс воспитания». – 256 с.
38. Макаренко А. С. Сочинения: В 7 т. / А. С. Макаренко. – М., 1958. – Т. 5. – 588 с.
39. Блонский П. П. Педагогика / П. П. Блонский. – М., 1924. – 174 с.